

УДК 94(4–191.2)82–90

Ярослав Секо

ДИСКУРС ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

У статті зроблено спробу проаналізувати виникнення та основні етапи розвитку центральноєвропейського дискурсу в публіцистиці 1980–1990-х рр., розкрити його вплив на інтелектуальне життя та формування регіональної ідентичності.

Ключові слова: центральноєвропейський дискурс, Центральна Європа, ідентичність, уявлення, антикомуністичні революції.

В останні роки європейський дискурс є одним із домінуючих в українському суспільстві. Як ніколи раніше, у середині країни апелюється до європейського вибору, підкреслюється важливість європейських цінностей та стандартів життя. Водночас, українці прагнуть переконати народи Європи в спільності з їхнім історичним і культурним спадком, у приналежності до європейської цивілізації. Своїми заявами, рідше діями, посилається чіткий сигнал Заходу: Україна – це Європа! І хоча в цьому є чимало спекуляцій та політичної кон'юнктури, такий спосіб презентації є, безумовно, прийнятним, і має історичні прецеденти. В останній чверті ХХ ст. схоже євроінтеграційне прагнення країн “соціалістичного блоку” було реалізовано через дискурс Центральної Європи, хоча й не вичерпувалося ним.

Дана проблема широко представлена в національних історіографіях та публіцистиці центральноєвропейських країн, проте, в своїх ключових положеннях залишається не відомою в Україні. Отож, у статті зроблено спробу проаналізувати виникнення та основні етапи розвитку центральноєвропейського дискурсу в публіцистиці 1980–1990-х рр., розкрити його вплив на інтелектуальне життя та формування регіональної ідентичності.

Однією зі складностей є те, що центральноєвропейська дискусія ведеться одночасно на кількох рівнях – науковому, історіософському, художньому, межі котрих не завжди вирізняються чіткістю. Центральноєвропейський дискурс – колективний проєкт, в основі якого суб'єктивні відчуття “Центральних Європ”. Це – своєрідний інтелектуальний, неодноразово переписуваний, палімпсест. Саме тому цілісність осмислення Центральної Європи накладається на чисельні винятки. А, відтак, головну увагу буде приділено не змістовій складовій дискурсу, а його функціональній здатності активізувати суспільну дискусію щодо власної ідентичності в ментальних координатах Європи.

Про Центральну Європу дискутувати почали порівняно нещодавно. Вона – “пізня дитина” інтелектуальних пошуків, виявлена десь між європейським Заходом та Сходом. Її відкривачі – чеські, польські та угорські інтелектуали, які, піднявшись над своїми націями, знайшли в ній нову велику батьківщину. Утім, мова йтиме не стільки про “відкриття” Центральної Європи, як про її “винайдення”. Адже дискусія про Центральну Європу поза географією. Білоруський історик Ярослав Шимов відзначав: “Центральна Європа – не географічна очевидність, а історична, до певної міри історико-ідеологічна концепція. Немає жодних природних кордонів – морів, великих річок чи гірських хребтів, які б відокремлювали цей регіон від західних, східних чи південних сусідів (єдиний виняток – північ, де природним кордоном є Балтійське узбережжя). Зате є цілий ряд історичних подій і процесів, які дозволяють уявити Центральну Європу, вичленити її з європейської мозаїки, відділити від західної і

східної частин світу” [1]. Осмислюючи Центральну Європу в якості дискурсу, тобто мовленнєвої практики, підкреслюємо її об’єктивізацію в історії, політології, літературознавстві та інших галузях знань. Вона – елемент практичної політики та міжнародних відносин, сконструйована на основі ментальності, культурних традицій та колективних пам’ятей жителів регіону.

Центральна Європа була “винайдена” та сконструйована інтелектуалами через уявлення, притаманне європейському раціоналізму. Прагнення до упорядкування й класифікації емпіричних знань спонукало наділяти не лише речі, але й географічний простір певною смислово-ціннісною єдністю. Так, Майкл Геффернен показав, як на відомих нам географічних координатах змінювалися “уявні ідеї” Середземномор’я, Християнського світу і, нарешті, з ранньомодерного часу – Європи [2, с. 26]. Отож, Європа – не очевидність, а заданий дискурс. Із XVIII ст. вона уявлялася певною цінністю, яка не протиставлялася реальним державам, а виступала радше ідеальним конструктом, мрією, здатною подолати тогочасні конфлікти.

Таку ж уявну природу мають ділення Європи на Західну й Східну, або північ і південь. Ларі Вульф у “Винайденні Східної Європи” [3] показав механізм уявлення простору мислителями епохи Просвітництва, що було частиною творення західноєвропейцями власних ментальних образів, більшістю з яких ми досі користуємося (“орієнт”, “національні” історії народів Африки та Азії тощо). Незвичність Центральної Європи лише в тому, що її творцями виступили власні інтелектуали, а західноєвропейці, з певними застереженнями, прийняли їх досвід маркування.

Аналізуючи обставини виникнення дискурсу Центральної Європи у публіцистиці 1980-х рр., необхідно пам’ятати, що він, найперше, став поверненням до ідей попередників. Така рецепція актуалізує певний пласт ідей, образів чи проблем, які з огляду на сучасність мають особливе значення. Повернення не передбачає сліпого копіювання, але – переосмислення, і переконання, що попередники не знайшли розв’язань, хоча вони й надалі є необхідними. Водночас, актуалізація не відкидає зміни початкового контексту, відкидання анахронічних думок, проведення селекції та введення нового [4, с. 75, 83].

Ідея Центральної Європи відома з XIX ст. в якості одного з німецьких об’єднавчих проєктів. Пошуки власного місця в поділеній націями Європі та прагнення до домінування визначили наскрізну проблему: частиною якої – Західної чи Східної Європи є Німеччина? Ідея Міттель-Європи, або Серединної Європи, здавалося, відповідала на це запитання. А головне – ставила Німеччину в центр світової історії. Уперше термін “Центральна Європа” був використаний у 1815 р. на Віденському конгресі для позначення сучасної Німеччини й Бенілюксу. У 1842 р. про “середньоєвропейську економічну спільноту” писав німецький економіст Фрідріх Ліст, обґрунтовуючи необхідність німецької економічної експансії на землі Габсбургів [5, с. 6], а на початку XX ст. Фрідріх Науман у книзі “Mitteleuropa” (Серединна Європа) розширив уявлення про цей регіон, як територію між Німеччиною і Росією. У обох випадках доречніше говорити не про самоідентифікацію мешканців регіону, а зовнішню класифікацію. У будь-якому разі, шукати Центральну Європу на тогочасних картах було марною справою, це була “територія без чітких кордонів” [6, с. 9].

Поразки німецьких проєктів під час світових війн знецінили ідею Міттель-Європи, і в подальшому, змістили її пошуки на схід. У 1930-х рр. термін “Центральна Європа” з’являється у працях науковців новопосталих держав як от Польща та Чехословаччина, а після їх еміграції на Захід – термін проник у англійську історіографію. Провідна роль в цьому належала поляку Оскару Галецькому. Він запропонував історико-географічне обґрунтування Центральної

Європи як перехідної зони між Заходом і Сходом. Використавши термін “East-Central Europe” (східна частина Центральної Європи), дослідник відмежував регіон від Німеччини і Австрії.

Згодом, було запропоновано ще кілька концепцій регіону, які, попри відмінність, підкреслювали його цілісність. Точилися хіба-що суперечки щодо його периферії, до якої зараховувалися Балкани, країни Балтії й Фінляндія, і, навіть, Туреччина, але незмінним залишалося ядро – Польща, Угорщина та Чехословаччина [7].

У 1970-х рр. окремі теми центральноєвропейського дискурсу розроблялися в літературній критиці угорцем Ендре Бойтаром. Узагальнивши східноєвропейські літератури, він виокремив життєві типи, сформовані східноєвропейською реальністю – людину на експорт, музику, гастарбайтера, єврея, знаменитість, політемігранта, волоцюгу, майстра брутальності. Утім, єдиною фігурою, яка увірвала в себе квінтесенцію східноєвропейського буття, стала зразком, ідеалом, архетипом, і загальнолюдською моделлю став Швейк. “Саме це, – стверджував Е. Бойтар, – “швейкізм”, подарували ми світу: мистецтво виживання, вміння пошити в дурні Історію” [8, с. 340.]

Цей, далеко не повний, перелік умовно можна назвати передісторією Центральної Європи. Змістом цього етапу стали наукові спроби концептуалізувати своєрідність регіону, яка простежувалася в схожості політичного розвитку, суспільних та економічних структур, однаковому цивілізаційному рівні, закоріненості в багатокультурних Речі Посполитій та монархії Габсбургів [9]. Актуальність теми в західному суспільствознавстві посилювалася атмосферою “холодної війни”, і була спробою вийти за усталені політичні реалії. Підсумком цього етапу стала римська конференція 1980 р., на якій концепція Центральної Європи була протиставлена ялтинсько-потсдамському поділу Європи на Західну й Східну [10, с. 69].

Одна з найвдаліших спроб історичного обґрунтування Центральної Європи належала угорцеві Єно Сючу. У есе “Три історичні регіони Європи” (1981), він виокремив “Східно-Центральну Європу” в якості особливого регіону, сформованого в період середньовіччя Угорщини, Чехії, Польщі й Хорватії. Перебування між Заходом і Сходом, спонукало регіон до вимушеного схилення то в один, то другий бік. Якщо в середньовіччі Східно-Центральна Європа – периферійна частина західної “світової економіки” зі слабкою інфраструктурою і економічним базисом, то перехід до нового часу схилив її до східноєвропейського типу, лише зберігши неповні “західноподібні” структури [11, с. 211, 228]. Такі особливості розвитку на пряму прив’язувалися до сучасних авторів процесів, коли регіон попав під вплив СРСР, а, відтак, “східність” означала відхилення від моделей і норм західного типу” [11, с. 202].

Іншими словами, Є. Сюч підкреслював одночасну належність і відірваність регіону від Заходу, чим підважував аргументи марксистської економічної історії щодо поділу Європи на Схід і Захід, і віднесення Угорщини, Богемії та Польщі до Сходу. Дослідник поставив під сумнів бінарну опозицію “Схід – Захід”, припустивши існування перехідної зони, в якій західні суспільні й культурні особливості проявилися попереходно, але яка, тим не менше, відрізнялася від Сходу [12].

Погляди Є. Сюча отримали в Угорщині широкий резонанс і дебатувалися впродовж десятиліття. Зокрема, цікавою видалася дискусія з істориком Петером Ганаком. Розмірковуючи переважно в межах культурної історії, П. Ганак висунув “модель трикутника”, в якій Центральна Європа, включно з Австрією і Швейцарією, виявлялася рівновіддаленою від Сходу і Заходу. На протривагу йому, Є. Сюч відстоював думку про периферійність Центрально-Східної Європи щодо Заходу. Таке різне трактування регіону оголило одну з головних

внутрішніх суперечок навколо Центральної Європи – яка культурницька спадщина лежить у її основі? У конкретному випадку бачимо, як П. Ганак актуалізував австро-угорський наратив, зв'язавши воедино долі Будапешту й Відня, тоді як Є. Сюч відокремився від німецьких впливів, і в обхід них обґрунтував зв'язки із Заходом [12].

Утім, не історичний пласт суперечок став визначальним для формування дискурсу Центральної Європи. Серйозні зауваження викликала відсутність у мешканців регіону спільних уявлень. Так, П. Ганак, відзначаючи культурну спорідненість, підкреслював несприйняття себе як єдиної цілої, спільної ідентичності, і, навпаки, схильність до розбрату й відсутності єдності [7].

Новий виток дискусії щодо Центральної Європи припав на знаковий період в інтелектуальній історії Заходу – піднесення зацікавлення націоналізмом. На початку 1980-х рр. з'явилися нові дослідження (Б. Андерсон, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум) його природи та характеру, в яких чітко простежувалася відмова від “об’єктивних” чинників формування нації, як от мова чи територія, на користь “суб’єктивних”, ключову роль з-поміж яких відіграють спільні уявлення. Так, на думку американського дослідника Б. Андерсона, нації – це “уявлені спільноти”, які уявляються в процесі діяльності місцевих осіб-“пілігримів” та їх взаємодії [13, с. 22, 78].

Концепції, відомі як соціальний конструктивізм, наголошують на тому, що суспільні явища сприймаються не як даності, а – продукти людської практики. Відтак, витoki їх лежать не так у політико-економічних характеристиках суспільств, як у площині свідомості. Потрібно зазначити, що “уявляються” не лише нації, але й інші колективні ідентичності. При цьому процес уявлення не є виключно “фабрикацією” чи “фальшивкою”, навпаки, він опирається на доволі реальний матеріал. Хоча ідея уявленої регіональної спільноти схожа до уявленості нації, на практиці стикаємося з певними труднощами, до певної міри, стереотипами, які визначаються узвичаєністю традиційної національної держави, звичною для більшості від народження. Центральна Європа, як тип регіональної ідентичності, успадковує окремі риси уявлення від національних ідентичностей, але також і продукує відмінності.

Безперечно, що в світлі нових методологічних підходів аргументи Є. Сюча були надто традиційними. І навпаки, методологія “уявлення” відкрила широкі можливості для літераторів, які винайшли Центральну Європу як самобутній простір існування духу і основу нової ідентичності. Текстуально тема опиралася на “три кити” – “Родинну Європу” (1958) поляка Чеслава Мілоша, “Трагедію Центральної Європи” (1984) чеха Мілана Кундери та “Антиполітику” (1984) угорця Дьорда Конрада. Саме ці “центральноевропейські джентльмени”, еволюціонувавши від східноєвропейців до центральноевропейців, подібно до “пілігримів” Б. Андерсона, “уявили” Центральну Європу.

Власне кажучи, у процесі уявлення ключову роль відіграли інтелектуали другого покоління (попри умовність поділу), які спираючись на інтелектуальну традицію попередників (Л. Вітгенштайн, К. Поппер, Е. Гелнер, Ч. Мілош, З. Бауман, І. Деак, М. Форман, І. Берлін, Л. Колаковський), усвідомили власну інакшість у нав’язаному ззовні біполярному світі. Ярослав Грицак наділив цю “породу” специфічними рисами: походили із земель колишньої Австро-Угорської імперії, досвід Другої світової війни в дитинстві чи молодості; здобута стара класична освіта, яка давала інше відчуття світу, а, водночас, почуття гумору й іронії, нерідко над самим собою. Щоб вижити, більшість із них перед війною чи після неї рятувалася втечею на Захід від Гітлера чи Сталіна, а нерідко й від обох. Саме там вони здобули світову славу як лауреати нобелівської премії, професори Гарварду, Кембріджу, Колумбії чи Оксфорду, видавці впливових журналів та газет і всесвітньо відомі режисери, а тому їхні книжки, статті та

фільми за частотою цитувань завжди стоять на чолі всіх більш чи менш поважних світових списків [14, с. 8].

Саме це середовище “центральноєвропейських джентльменів” створило новий дискурс, який увібрав у себе їхню специфічну екзистенцію, сформовану в умовах відгородження від Заходу “залізною завісою”. Ще раз підкреслюю, що ідеї Центральної Європи найактивніше висловлювалися емігрантами з країн регіону. На Заході глашатаїв ідеї Центральної Європи почали переводити і друкувати, і вони самі читали одне одного англійською, німецькою чи французькою. За висловом Т. Гартон Еша: “У них набагато більше шансів зустрітися одне з одним в Нью-Йорку чи Парижі, аніж у Варшаві і Празі” [15]. Отож, європейці, з певним подивом, у 1980-х рр. дізналися, що окрім “їхньої” Західної Європи та “чужої” Східної Європи, є ще “інша” – Центральна Європа.

Письменники не вигадали Центральну Європу подібно до персонажів повісті Х.-Л. Борхеса “Тлен, Укбар, Орбіс Терціус”, не спокусилися на вписану в інтелектуальну історію Європи Касталію Г. Гессе. Центральна Європа завжди мала свою матеріальну основу, історію, культуру, хай навіть це не для всіх, і не завжди було очевидно. Роль письменників у тому, що цій очевидній безформності було надано цілісність, дано ім'я. Вони – “хрещені батьки” Центральної Європи.

Причини їх зацікавлення Центральною Європою найперше визначалися загостреним відчуттям інакшості та непристосованості в європейському культурному просторі. Інтелектуали по-особливому відчували вимушений розрив із власними націями, які залишилися за “залізною завісою”, і одночасно – схожість власного нового досвіду з тими, хто розділив долю емігранта. Так, Ч. Мілош, самозаглибившись у спогади “втраченого часу”, написав “Родинну Європу” [16]. У ній розв'язок проблеми власної ідентичності було здійснено через утвердження інакшості та спротиву європейському культурному полю. Нова ідентичність конструювалася на внутрішній суперечності між почуттям власної “недорослості”, упослідженості й меншовартості, та власної самотності, самоцінності й самодостатності [17].

Мілошева образна, суб'єктивно-меланхолійна сугестія продовжилася в “Трагедії Центральної Європи” М. Кундери. У його уяві Центральна Європа постала простором “малих народів”. Ще з середньовіччя їхні історичні шляхи взаємоперепліталися, і, врешті, витворили внутрішню єдність, яка найповніше проявилася в духовній культурі початку ХХ ст. Письменник окреслив контури літературно-мистецького середовища, і, власне, сформував канон митців завдяки якому регіон мав піднятися над національною обмеженістю й ворожнечею. Відтак, наголошувалося на позадержавному характері Центральної Європи, яка постала “культурою або долею”, уявні кордони якої потрібно щораз накреслювати знову й знову, з кожною новою ситуацією [18].

Але не лише матеріальна і духовна культура об'єднували “малі народи” у минулому. М. Кундера зосередив увагу на їх спільному досвіді протистояння зовнішнім викликам власній ідентичності. Такий акцент не випадковий, а передбачав проекцію на суспільні процеси сучасні авторові – опір “малих народів” комуністичній експансії. Літератор визначив належність Центральної Європи в інтелектуально-культурних і ментальних координатах Європи, і розглядав центральноєвропейськість у якості інтелектуальної противаги “слов'янському світу” та Росії. Остання – “інша цивілізація”, на фоні якої відбувалося самоусвідомлення Центральною Європою себе.

Відтак, події другої половини ХХ ст., пов'язані з опозиційним рухом, отримали принципово інше прочитання: “країни Центральної Європи відчують, що зміни, які сталися в їхній долі після 1945 р., не були просто політичною катастрофою: то був також напад на їхню цивілізацію” [18].

Очевидно, що за цим твердженням приховувалося інтелектуальне повстання проти ялтинсько-потсдамського світопорядку. Бо європейська цивілізаційна належність Центральної Європи, і одночасне перебування в складі іншоцивілізаційного радянського блоку складають суть трагедії. Есе М. Кундери, звернене на Захід, мало продемонструвати його відповідальність за стан справ у Центральній Європі: “справжньою трагедією для Центральної Європи є не Росія, а Європа”, яка не відчуває її як цінність, яка “бачить в Центральній Європі лише Східну Європу” [18].

Текст М. Кундери позитивно сприйняли у дисидентських і еміграційних колах, бо відповідав на практичні питання значної кількості людей, невдоволених радянським ладом. Між рядками читалися думки щодо зміщення опору в площину культури, народження й формування на цьому глибинному рівні нових ментальних і мисленнєвих сенсів. Центральноєвропейський дискурс став стратегією виживання в умовах (як очікувалося) довгого тоталітарного періоду.

Найповніше переплетення опозиційного руху із дискурсом Центральної Європи знаходимо в “Антиполітиці” Д. Конрада. Спостерігаючи розходження між офіційним політичним життям країн соціалістичного табору та ідейними пошуками їх громадян, Д. Конрад проголосив явище “антиполітики”. Це – політизація людей, які не стають політиками, не приймають ніякої участі у владі, проте, впливають на владу через власний моральний, культурний, соціальний авторитет. Відомі в дисидентських колах інтенції Д. Конрад переніс на простір Центральної Європи, оголосивши антиполітичну політику “стратегією політичного спротиву”, характерною рисою даного регіону в той час, коли традиційні політичні засоби не мали сили, а політичною системою країн керували чужі еліти [19].

Письменник, окресливши на карті Центральну Європу, маніфестував цінності та вимоги її мешканців: “Центральноєвропейець не хотів би бачити свою країну в якості сфери впливу інтересів будь-якої великої нації. Центральноєвропейець прагне належати до вільного, добровільного об’єднання малочисельних, сусідніх народів, що проживають у Дунайському басейні вперемішку один із одним. Центральноєвропейська спільнота має право на існування під сонцем...” [20, с. 60].

Отже, уявлена письменниками Центральна Європа постала простором-запереченням Східної Європи, альтернативою до витворених у Ялті й Потсдамі радянських держав. Попри її дещо віртуальний характер, вона ставала зручною матрицею для тих оаз громадянського суспільства, які стихійно виникали в процесі розвитку опозиційного руху. Адам Міхнік писав: “... завдяки письменникам, митцям, філософам, Центральну Європу було вигадано як царство духу свободи, розмаїття й толерантності. Мілан Кундера творив цей міф на протигагу совєцькій домінації: замість англосаксонської формули “совєцький блок” з’явився образ Центральної Європи: дому рівноправних націй із багатою і барвистою культурою, яка жила розмаїттям мов і релігій, традицій та індивідуальностей.

То не був абсурдний задум чи фальшивий образ. Кундера, а також Гавел, Конрад й інші мали обґрунтоване право знову перечитати і явити світові духовне надбання цього простору – стику націй, релігій і культур – як втілення ідеалу багатокультурного суспільства, “мініатюрної моделі Європи націй, заснованої на правилі: максимум розмаїття на мінімумі простору”. Вони також мали слушний задум зі сфери духовно-політичної стратегії: ось народи, слабкість і безпорадність яких у конфлікті з імперськими підступами сусідів була просто разючою, змогли перетворити слабкість на силу” [21, с. 297].

Таке уявлення споріднювало тексти про Центральну Європу із дисидентськими концепціями “відгороджування” від держави. І тут нічого дивного, адже обидва дискурси породжувалися розчаруванням у соціалістичній державі. У відомому початку “Сили безсилах” В. Гавела (який, у свою чергу, був парафразом початку “Комуністичного маніфесту”) стверджувалося, що “Східною Європою походить примара... “дисидентського руху” [22, с. 8]. Так от, те, що було “примарою” для Східної Європи – стало мешканцем Європи Центральної.

Головна новизна літераторів полягала у залученні до політичних проєктів потужних механізмів колективної пам’яті, що додало образності сухим теоретичним побудовам політиків-дисидентів. Цей синтез витворив уявний простір, приналежність до якого розкривалася в опозиційності до радянських офіційних структур та цінностей. У перспективі це створило потужний альтернативний до офіційного нарратив спільних уявлень, надати опозиціонерам необхідної аргументованості.

Обрана літераторами методологія уявлення, попри її слабку раціональну обґрунтованість, переважала негнучкий, заглиблений у в’язку конкретику офіційний нарратив. З огляду на це, Центральна Європа мала постати в якості ідеального простору, який протистоїть брутальним реаліям радянського ладу. Саме тому Центральна Європа свідомо міфологізувалася, і засадничо наділялася ознаками “втраченого раю”. При цьому простір Центральної Європи гранично виводився з реальності й переносився в площину чистої творчості.

Це, зокрема, відзначали західні симпатичні опозиційного руху. Тімоті Гартон Еш відзначав домінування в центральноевропейському дискурсі “абстрактних, невизначених і ідеалістичних узагальнень, які роблять раціональну і емпіричну критику неможливою”, а Тоні Джадт побачив у Центральній Європі “ідеалізовану Європу нашої культурної ностальгії” [5, с. 17].

Другим важливим елементом стало формування стійких уявлень про простір існування опозиційного руху. Його поразки в 1956, 1968, 1981 рр. було співвіднесено з глибинними ментальними рисами, які впродовж століть визначали історію регіону. Літератори осмислювали Центральну Європу в якості простору травми, абсурду і жертви. Так, Ш. Чоорі відзначав: “Ми, мешканці Центральної і Південно-Східної Європи – поляки, чехи, румуни, угорці, серби – живемо в ситуації неперервної драми. В підганяючих одна другу драматичних ситуаціях” [23, с. 352].

Літератори, промаркувавши простір, плавно вийшли на проблеми ідентичності, яка в їх творах набуває значної парадоксальності й, подекуди, абсурдності. Так, угорський прозаїк Петер Естергазі вбачав сенс центральноевропейськості у відсутності розуміння власного “я”: бути центральноевропейцем “означає не знати себе” [24].

Ще один із аспектів функціональності літературної версії Центральної Європи полягав у намаганні інтелектуалів закріпити на Заході стійке переконання, що опозиційний рух відображає його цінності, а, відтак, Центральна Європа – частина Заходу. Отож, дискусія про Центральну Європу – це дискусія про Європу, але дискусія, яка ведеться із Центральної Європи.

Те, що серед творців центральноевропейського дискурсу переважали емігранти, дозволило успішно транслювати ці ідеї в західних інтелектуальних колах, і, навіть, знайти співчуваючих. Так, Г’ю Сетон-Вотсон у 1985 р. позитивно оцінив їх прагнення, відзначивши, що “ніде в світі так не поширена віра в реальність значення європейської культурної спільноти, як у країнах, розташованих між СЕС та Радянським Союзом” [2, с. 358]. А Т. Г. Еш навіть прийняв більшість уявлень “центральноевропейських джентльменів”: “Центральна Європа – це не територія, кордони якої можна окреслити на карті, як, для прикладу Центральної Америки. Це царство духу... Ніхто не здатен дійти

згоди щодо того, де починається і де закінчується Центральна Європа”, бо “нова Центральна Європа – це лише ідея, її ще немає. Східна Європа існує – це частина Європи під воєнним контролем Радянського союзу. Нову Центральну Європу ще належить створити” [25].

Апробація проекту Центральної Європи відбулася в травні 1988 р. на конференції в Лісабоні. Дискусія між російськими і центральноевропейськими письменниками виявила принципові розходження в уявленнях не лише щодо літератури, але й ментальних кордонів Європи. “Радянські танки, які стоять у Центральній Європі”, розділили учасників на два табори. Серед опонентів виявився І. Бродський, який стверджував, що “на рівні літератури такого феномену як Центральна Європа не існує” [26]. Однак, прихильники Центральної Європи залишилися при своїй думці, і вказали на виключну роль центральноевропейського дискурсу в інтелектуальному руйнуванні радянського панування. Так, Данило Кіш підкреслює: “ця ідея була висунута для того, щоб підірвати концепцію Радянського Союзу, щоб перестати розглядати Центральну Європу лише як одну із його складових, щоб отримати право бути самими собою” [26].

Останнє твердження досить прямолінійно підкреслює “вузькі” межі застосування дискурсу Центральної Європи. Літератори завдали удару по одному із центральних дискурсів тогочасних комуністичних режимів – слов’янській єдності, а попри неї – радянській ідентичності. Оля Гнатюк відзначала, що “в кожній з культур – чеській, польській, угорській, словенській і хорватській – цей дискурс успішно протиставляв себе уніфікаційним тенденціям, советизації культури... а отже, й спільної ідентичності” [10, с. 274]. Розширенням дискурсу можна вважати його західноевропейську перспективу. Він “пропонував оманливу ідею національної тожсамості, вписаної в європейський контекст” [10, с. 274], тим самим переконуючи людей у культурній і ментальній належності до західного світу. Усе це в комплексі сприяло сутнісним змінам у позиціонуванні регіону в контурах Європи.

Осмилюючи причини успішності центральноевропейського дискурсу, варто підкреслити, що попри певну спекулятивність, він актуалізував століттями притаманну чеській, польській, угорській культурам належність до Європи. Не випадково, окремі дослідники наголошують на первинності загальноєвропейської та центральноевропейської ідентичностей, які сформувались ще до виникнення сучасних націй і національної самосвідомості (етнічна ідентичність, при цьому, існувала здавна), а, відтак, говорити про “відновлення центральноевропейської і загальноєвропейської свідомості” [20, с. 76]. За такого способу міркування, роль письменників значною мірою співзвучна ролі національних “будителів”.

“Центральноевропейським джентльменам” не вдалося завершити свій інтелектуальний проект у тому сенсі, аби надати дискурсу Центральної Європи концептуальної усталеності та аксіоматичності. Навряд-чи вони цього прагнули, адже саме уявлення Центральної Європи мало сенс у вільній дискусії, ставало ознакою виходу за симетрію Західної і Східної Європи. З огляду на це, народжена у навкололітературних дискусіях, Центральна Європа поставала певним ідеальним простором, мало пристосованим до політичних реалій країн соціалістичного блоку.

Між тим, успіх антикомуністичних революцій і прихід до влади нових еліт, змінював ситуацію. Еліти потребували нових ідей, і Центральна Європа, очевидно, опинялася в найближчому резерві. При цьому, її багатозначність, як не парадоксально, створювала кращі можливості для переведення дискурсу Центральної Європи в практику.

Залишу відкритим питання, чим були антикомуністичні революції 1989 р. – “осінню народів”, “карнавалом”, “кольоровими революціями” чи контрреволюціями? Якою б не була відповідь, очевидно одне – 1989 рік став переломним для багатьох народів, що проживали на сході від “залізної завіси”. Досвід революцій став визначальним для усвідомлення багатьма жителями регіону власної єдності, і створив Центральну Європу людей, матеріалізувавши, таким чином, попередні міркування опозиційних інтелектуалів про Центральну Європу як царство духу.

Значно важливішим є питання ролі центральноєвропейського дискурсу в ході антикомуністичних революцій. Було б надто спрощено вважати, як це спостерігалось в історіографії 1990-х рр., що успіх революцій 1989 р. став практичним наслідком існування центральноєвропейського дискурсу. Навпаки, він приглушив песимістичні настрої опозиції в 1981–1987 рр., які не передбачали швидкого повалення комуністичного “колоссу”. Із середини здавалося, що радянські режими ніколи так не почувалися впевнено як у першій половині 1980-х рр. Перемога над опозицією здавалася dokonаним фактом.

Пророцтво А. Амальрика про крах СРСР у 1984 р. не справдилося, отже, мислення дисидентів все ще перебувало у вимірі оруелівського “1984”, з його апокаліптичними сценаріями. Навіть “перебудова”, насправді, мало що змінювала. Адже для дисидентів Східної Європи вона була ні чим іншим як рімейком вже подоланого ревізійонізму! І хто-зна, чи не повторила б вона сценарії 1956 і 1968 рр.? Тоді б простір поразки ще більше розширився.

Саме тому центральноєвропейський дискурс у другій половині 1980-х рр. відкривав обрії духовної еміграції. Центральна Європа – це “паралельний поліс” до радянської влади, це – паралельна структура до Східної Європи! Наприкінці 1980-х рр. центральноєвропейський дискурс мав обмежену аудиторію. Це був “пілотний проект” запропонований групою інтелектуалів, об’єднаний певною втечею “від чогось” із неясним поверненням “кудись”. Але навіть у такому форматі він виглядав привабливо на фоні втрати сенсу і виправдання офіційних дискурсів – слов’янського, радянського, Східної Європи. Якщо вдаватися до метафор, то центральноєвропейський дискурс не закликав до барикад, а, власне, був барикадою, якою успішно скористалися в ідеологічних баталіях.

У 1989 р. було заново відкрито ринок ідентичностей, на якому інтелектуально витончена й підкреслено рафінована ідея Центральної Європи конкурувала з Центрально-Східною Європою та модернізованою Східною Європою. Такий ринок красномовно підкреслює специфічне відношення до ідентичності в регіоні, яка за словами Ш. Чоорі “піддана постійній зміні форми”, яка “одягається, роздягається, метушиться між психологією й історією, політикою і мораллю чи культурою, і при цьому постійно знаходиться в напруженні, підготовленою до стрибка” [23, с. 348].

У 1989 р. “народжується” Центральна Європа, або ж, за словами Адама Міхніка, “повертається в Історію” [21, с. 298]. “Уявлення” літераторів отримали часткову суспільну підтримку, і дали поштовх до формування центральноєвропейської ідентичності як масового феномену. На її “розкрутку” було кинуте потужні пропагандистські й агітаційні ресурси. З’явилися наукові центри і вузи, зосереджені на центральноєвропейській проблематиці як от міжнародна асоціація інститутів Східно-Центральної Європи з центром у Любліні, Центрально-Європейський університет із центрами в Будапешті, Празі й Варшаві [5, с. 16].

Головним практичним наслідком формування центральноєвропейської ідентичності став розрив регіону зі своєю належністю до Східної Європи, і відкинення нав’язаної йому східноєвропейської парадигми [20, с. 77]. Було підважено впливовість у регіоні слов’янської ідентичності, і завдано удару по

слов'янській парадигмі мислення. С. Віднянський відзначав сучасну дезінтегрованість і периферійність слов'янського світу, окремі частини якого сепаратно дрейфують за різними осями геополітичних координат і навіть до різних культурно-цивілізаційних типів. Це – калейдоскоп країн і народів з різною, інколи протилежною геополітичною та культурно-цивілізаційною орієнтацією, що нерідко знаходяться в напружених і навіть ворогуючих (як явно, так і приховано) відносинах. У його рамках існують хіба що регіональні чи ситуативні союзи – своєрідні групи країн “за інтересами” [27]. Показова відповідь польського президента А. Квасневського на запитання українського парламентаря про необхідність зміцнення єдності слов'янських держав: “Я не вірю в політичну єдність на основі близькості мов” [28].

За нових обставин центральноєвропейський дискурс звільнився від багатьох елементів попереднього дисидентського періоду, і набрав нових смислів. Навіть термін “Центральна Європа” почав перетворюватися із історико-географічної метафори в геополітичне поняття, яке включало в себе пояс держав від Балтики до Адріатики, і вказувало на схожість історичних доль” [29, с. 3].

З-поміж інших наслідків масового впровадження центральноєвропейського дискурсу відзначу легітимізацію в очах власної громадськості й міжнародного співтовариства антикомуністичних революцій, розмивання ментальних наслідків “реального соціалізму”. Нова центральноєвропейська ідентичність пропонувала альтернативу традиційній ворожнечі й конфліктності в регіоні на основі налагодження тісних взаємозв'язків, нормалізації міжнаціональних і міждержавних відносин. З іншого боку, не замикаючись на собі, пропонувалася чітка європейська перспектива. Останнє мало певний вплив і на захід, адже під впливом центральноєвропейського лобі активного переформатування зазнала ідея Європи.

Водночас, центральноєвропейський дискурс залишився переобтяженим “функціями морально-психологічної компенсації за відсталість”. Так, Центральна Європа оцінювалася у ролі “хранительки втрачених Заходом культурних цінностей”, що в нових умовах розглядалося способом підвищення зацікавленості Заходу в якнайшвидшій інкорпорації їх країн у воєнні структури [5, с. 19].

Нові політичні й економічні еліти, серед яких було чимало дисидентів, прийняли практично без серйозних внутрішніх дискусій центральноєвропейськість як “свою” ідентичність, намагаючись пристосувати її для власних цілей. Вони запропонували нові межі й розуміння Центральної Європи, які мали інтенсифікувати політичну й економічну співпрацю, ослабити обумовлене історією напруження, а також стати колективним аргументом перед Європейським союзом щодо вступу. Показовою у цьому сенсі стала діяльність В. Гавела, який у квітні 1990 р. організував у Братиславському Граді зустріч представників влади Чехословаччини, Угорщини та Польщі. У подальшому з цієї ініціативи виникла Вишеградська група, а центральноєвропейський проект отримав практичне втілення в інституційних формах [30, с. 137].

“Одержавлення” Центральної Європи у 1990-х рр., увійшло в суперечність із її дисидентсько-опозиційним наповненням попередніх років. За таких умов літератори опинилися по-суті відчуженими від власного дітища. Їхня “духовна” Центральна Європа знову опинилася під загрозою державців. У цьому контексті цікава думка польського інтелектуала Кшиштофа Чижевського, який стверджував, що “осінь народів” 1989 р. парадоксально закінчилася фіаском ідеї Центральної Європи і тієї інтелектуальної формації, яка її обстоювала” [10, с. 275]. Хоча, можна глянути на ситуацію по-іншому: дитина переросла своїх творців і почала жити власним життям. Як тут не по-іронізувати з відомої тези Р. Барта про “смерть автора”?

Після 1989 р. центральноєвропейський дискурс і формована на його основі ідентичність мали надзвичайно запутану форму, і на теоретико-ідеологічному рівні визначалися зіткненням поглядів вчених, політиків і журналістів. З-поміж них на увагу заслуговують наступні: як сприймати центральноєвропейську регіоналізацію: в якості допоміжної щодо євроінтеграції чи як таку, що має власне тривале значення в загальному руслі пан-європейських інтеграційних тенденцій? По-друге, яка роль відводиться національним державам: чи збережуть вони свій суверенітет, чи змушені будуть передати його частину міжнародним інституціям? По-третє, як визначатиметься співпраця з країнами, які віднесені до нової Східної Європи [31, с. 21]?

Як правило, політики й інтелектуали давали різні відповіді на ці запитання. Так, міністр закордонних справ Угорщини Я. Мартоні був доволі ширий коли в 1996 р. стверджував: “Наскільки вірно, що існує центральноєвропейська ідентичність, настільки очевидно й те, що сьогодні вже не має шансів і майбутнього жодна окрема регіональна економічна і політична інтеграція. Тому ми приходимо до висновку, що Центральній Європі залишився єдиний раціональний вибір – повністю вписатися в європейський інтеграційний процес” [20, с. 75]. Годі говорити, що такий інструменталізм суперечив інтелігентському ідеалізму.

У політичних колах перше захоплення Центральною Європою доволі швидко змінилося обережністю. На початку 1990-х рр. польський історик Т. Кіселевський, окресливши Центральну Європу “перехідним простором між латинською і візантійською цивілізаціями”, стверджував, що її майбутнє залежало від успіху чи невдачі євроінтеграційних прагнень. За першого сценарію “ідея Центральної Європи не стане масовою політичною ідеєю, і, очевидно, навіть втратить свою привабливість для інтелектуалів”, за другого – “може утвердитися як офіційна доктрина, що підтримуватиметься політичними елітами” [32, с. 82].

Дослідник Юрій Каганов відзначив трансформацію ідеї Центральної Європи в контексті євроінтеграції: якщо у 1990-ті роки поняття “Центральна Європа” слугувало тому, щоб об’єднати ймовірних кандидатів на вступ до ЄС, і відокремити їх від країн СНД, то наприкінці 90-х років, країни, що прагнули до ЄС і НАТО, вважали один одного, швидше, конкурентами, ніж партнерами, і прагнули не згадувати про спільну регіональну належність [33 с. 336]. Тим більше, що чиновники ЄС наполягали на індивідуальному входженні країн. У жовтні 1997 р. голова ЄС Ж.-К. Юнкер заявив: “Жодних колективних переговорів не буде. Країни Центральної і Східної Європи – це не група, а незалежні держави... Вважати їх групою – означає користуватися радянською логікою [31, с. 22].

Хоча голос літераторів, ширше – інтелектуалів, заглушився в зростаючому хорі нових adeptів Центральної Європи, все ж, у публіцистиці дискутувалися проблеми, які мали важливе значення в контексті формування центральноєвропейської ідентичності. Повернувшись у Історію, Центральна Європа одночасно повернулася й до Заходу. Це повернення, з одного боку, розкривало притаманні їй цінності свободи й толерантності, відроджувало традиційні політичні інститути, соціально-економічні відносини тощо. Але очевидно, не обмежувалося цим. А. Міхнік порушив проблему спадку “полону” європейського Сходу, і розвинув думку Д. Конрада про відповідальність мешканців Центральної Європи за початок “двох перших світових війн”. Отож, мав підстави написати: “Повертається (Центральна Європа – Я. С.) не лише як простір свободи й толерантності, а й як простір ненависті та нетерпимості, етнічної й релігійної [21, с. 298]. Ці побоювання поділяв і словенець Алеш Дебеляк, коли писав про те, як “вихідці з регіонів, що розпливаються плямами на картах, народжені в місцях поширення племінної свідомості і фанатичної

ненависті, східної відсталості і візантійської корупції, примітивних страстей і захопливих міфічних історій” стають “фігурами неспокою” де б не опинилися [34].

Притирання між західно- і центральноєвропейцями попри високий пафос спільної належності до Європи, виявив чимало складнощів. Центральноєвропейці не стали на Заході своїми, тож зрозумілі жалі А. Дебеляка: “Нехай не одразу стає очевидним, що я “східна людина”, “слов’янин”, “балканець”, хоча моя фізіономія не багато говорить про моє етнічне походження – усе ж мене видає мій невпевнений рух по паркету. Політекономія невпевненості проявляється у найнепомітніших жестах і виразах обличчя. Мій обережний рух – результат не тільки відчуття соціалістичної вбогості... але в першу чергу – гіркою досвіду прихованої, невпізнаної ідентичності, яка зовсім не рівнозначна непомітності” [34].

Настороженість щодо центральноєвропейців, на думку Л. Вульфа, пояснювалася відсутністю різючих змін. До жителів регіону були застосовані колишні не досить привабливі східноєвропейські стереотипи, сформовані ще в епоху Просвітництва. Отож, “залізну завісу” було знято, але тінь залишилася, бо збереглася ідея Східної Європи [3, с. 27].

З цих причин для центральноєвропейських інтелектуалів тема Центральної Європи залишилася важливою для ведення діалогу із Заходом. Прикметно, що вона описана його мовою та в системі його координат. Це була спроба розбити східноєвропейські міфи епохи Просвітництва за допомогою нового модерного міфу Центральної Європи. Отож, і виходило, за іронічним висловом чеського філософа К. Косіка, Центральна Європа є місцем, де сперечаються про те, що означає бути європейцем [35, с. 7].

Початково Центральна Європа – антислов’янський проект, аргументованості якому додавала участь у ньому угорського елемента. Після подій 1989–1991 рр. певний вплив на уявлення про неї мали литовці, румуни, албанці. Відтак, було сформовано іншу концепцію. Анджей Стасюк визначив Центральну Європу регіоном, де немає Німеччини та Росії [36, с. 8], а його колега Ю. Андрухович побачив у цьому її історичне призначення: “Центральноєвропейський страх історично коливається між двома тривогами: німці йдуть, росіяни йдуть. Центральноєвропейська смерть – це смерть в’язнична або табірна, до того ж колективна, *Massenmord*, *зачистка*. Центральноєвропейська подорож – це втеча. Але звідки й куди? Від росіян до німців? Чи від німців до росіян?” [36, с. 161].

Новий простір Центральної Європи поступово відокремлювався не лише від німців, але й євреїв та ромів. Загалом, Центральна Європа погано вписується в стійку географію Європи, і постійно змінюється в залежності від того як та чи інша нація в певній історичній ситуації сформулює свої стратегічні інтереси. Д. Роксандич це пояснював стійкими усвідомленнями народів Центральної Європи власного “напівпериферійного” статусу щодо європейського центру, і історичним прагненням об’єднатися з цим центром. Саме тому, майже в усіх національних державах Центральної Європи кордони між Середньою і Східною Європою багато хто хоче бачити на своїх власних східних кордонах [37, с. 131].

Можна з упевненістю сказати: Центральна Європа – це точно Польща, Угорщина та Чехія, а за їх межами починаються інтерпретації. Вивчаючи різні способи уявлень Центральної Європи, Казімеж Вуйчіцький змушений був констатувати: “існує багато дефініцій Центральної Європи”, і підтримав одну із них: “найменуванням “Центральна Європа” сьогодні геополітично можна окреслити держави від Естонії, через Польщу, Чехію, Угорщину, Сербію, до Албанії, Косово і Болгарії. Усього їх –17” [6, с. 16].

Відсутність загальноприйнятих підходів, спонукала до спекуляцій із циркулем. Так, польський письменник Анджей Стасюк у центрі своєї

Центральної Європи поставив рідний Воловець, від якого за триста кілометрів Варшава, і провів коло, лінія якого пройшла через Брест, Рівне, Чернівці, Клузь-Напоку, Арад, Сегед, Будапешт, Жиліну, Катовіце, Ченстохову й закінчилася там, де почалася, тобто у Варшаві. У підсумку отримав “шматок Білорусі, досить багато України, пристойні цілком порівнювані території Румунії та Угорщини, майже всю Словаччину і трохи Чехії. Ну, і якусь там третю частину Вітчизни” [36, с. 8]. А. Стасюк означив Центральну Європу так. А це означає, що кожен із нас може довільно визначити обриси регіону. Достатньо лише взяти циркуль, самому стати в центрі й вибрати зручний радіус. Така-собі постмодерна гра. І нічого антиісторичного тут немає. Міг же австрійський канцлер Меттерніх заявити, що Азія починається за Ландштрассе – вулицею, на якій знаходився його віденський палац!

Проблема території не банальна витівка літературних гуляк, а приховує важливі речі. Ще не відбувшись як така, Центральна Європа отримала внутрішній виклик із Балкан. Тамтешня громадянська війна поставила пряме запитання – це конфлікт у Центральній Європі, чи на її кордонах? “Що тепер?” – риторично запитував у 1992 р. П. Естергазі, і продовжував: “тепер – Югославія. Іменник, прикметник і дієслово у одному слові. Югославні ми югослави, як ми сильно обюгославились. Немає межі ганьбі. Куди поділася раптом фантастична духовність Центральної Європи?” [38, с. 428]. Відповіді, які прозвучали мали переважно національне забарвлення: для угорців і балканців – це внутрішня проблема, тоді як для поляків і чехів – ні. А. Дебеляк закидав європейцям зайнятість собою і прохолодність щодо Центральної Європи: “Західна Європа надзвичайно зайнята розглядом власного пупа... віддає перевагу Маастріхту більше аніж Сарасво” [34].

Розпад Чехословаччини виявив ще одну лінію розламу Центральної Європи. Однією з причин чому чеські еліти погодилися на розпад країни було прагнення, щоб “якісь словаки” й “центральноєвропейці” не заважали Чехії інтегруватися із Заходом [39]. Утім, на відміну від балканського питання, ця лінія розламу не набула розвитку.

Інше проблемне місце – другорядне становище центральноєвропейської ідентичності в свідомості населення регіону. Для тієї частини населення, яка задіяна в загальноєвропейському ринку праці куди привабливішим виглядає проект європейської ідентичності. Тоді як для більшості в середині країни мова націоналізму значно зрозуміліша. Колективна ідентичність тоді має сенс, коли окремий індивід може ототожнити себе з нею словом. Є польська або чеська ідентичність, навіть югославська. Відтак, є – поляк, чех і югослав (хоча комп’ютерна програма правопису впевнено розділяє це слово на “юго” і “слав”). Але наскільки є центральноєвропейськ? Очевидно, що центральноєвропейська ідентичність має кілька складових, які точно поділяються багатьма жителями регіону, який постає передусім як католицький або посткатолицький проект, як “територія посткомунізму” і посттоталітаризму.

Центральноєвропейський дискурс виконав своє інструментальне завдання – відірвав регіон зі сфери впливу Росії і забезпечив інтеграцію в євроатлантичні структури. При цьому він себе не вичерпав, і його основні положення розвивалися в контексті суперечок про “нову Європу”. До неї держсекретар США Д. Рамсфелд у 2003 р. відніс Польщу, Чехію, Угорщину й кілька інших держав, які, на відміну від країн “старої” Європи, підтримали американські дії в Іраку [40, с. 12]. У наступні роки країни “нової” Європи з окремих питань міжнародної політики солідарно займали спільну позицію, що значною мірою визначалося близькістю їх колективних уявлень щодо себе.

Наостанок окреслимо місце України в координатах Центральної Європи. Значною мірою, це периферійна тема в центральноєвропейському дискурсі.

Тамтешні інтелектуали не надто охоче надавали Україні місце в “своєму” регіоні, сприймаючи її до 1991 р. частиною “чужого” СРСР. Лише проголошення незалежності, як і розпад СРСР, змусили визначитися предметніше. Показовою можна вважати позицію К. Вуйчіцького: “Я не зараховую Україну... до Центральної Європи. Вважаю, що вона знаходиться в Східній Європі”, де відіграє практично центральну роль, а її східноєвропейськість є “гарантією рівноваги на нашому континенті” [6, с. 5].

Утім, такий погляд очевидно не вписувався у нову східну стратегію Польщі, яка вимагала більшої гнучкості щодо сусідів на пострадянському просторі. Саме тому, паралельно до центральноєвропейського дискурсу в обіг було впроваджено центрально-східноєвропейський дискурс. Таке уявлення можна назвати радше відгалуженням від центральноєвропейського дискурсу, аніж самостійною спробою творення нових ментальних карт у Європі. Дослідниця Христина Чушак акцентувала увагу на відмінностях дискурсів: “про Центрально Європу писали ті, хто вважав, що зміни можуть вдатися тільки найбільш розвиненим державам регіону (себто Чехословаччині, Польщі та Угорщині)... Ті ж хто вважав, що у зміні ситуації в соціалістичному блоці велику роль має відігравати також (чи передусім) УЛБ (Україна, Литва, Білорусь – Я. С.), радше зверталися до концепції Центрально-Східної Європи” [41, с. 122].

Можна продовжити, в основі відмінностей закладено різночитання в культурних та історичних основах Центральної Європи – суперечки між Габсбурзькою та Ягелонською традиціями. Не випадково, мислячи по-центральноєвропейськи, чимало польських інтелектуалів віддають перевагу концепціям Центрально-Східної Європи, які дозволяють активно інтегрувати в свою сучасну історію країни, які сформувалися на колишніх територіях Речі Посполитої – Литву, Білорусь та Україну.

Для прикладу наведу думки Я. Куроня, які значною мірою опиралися на досвід розвитку польської інтелектуальної традиції 1970–1980 рр. щодо зміни “східної політики”. Його Центрально-Східна Європа включала Польщу, Україну і Чехословаччину. При цьому, політик не наполягав аби вони опинилися в єдиному союзі, а лиш тісно і взаємовигідно розвивали партнерство [42, с. 77]. Його колега А. Міхнік переконував, що “Україна рівною мірою належить до Центральної та до Східної Європи”, отож, відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки на сході [21, с. 402]. Це, в свою чергу, було для А. Міхніка аргументом на користь поширення євроінтеграції на Україну.

В Україні центральноєвропейський дискурс не набув значного поширення. У 1990-х рр. його промоуером виступав часопис “Г”. Восени 1996 р. з ініціативи М. Зубрицької відбулася міжнародна конференція, на якій, щоправда, фігурувала “Центрально-Східна Європа” [10, с. 279, 283].

Найбільшого виразу ідея Центральної Європи отримала в інтелектуальних “розважаннях” Юрія Андруховича. Як завше іронічно, він визначив Центральну Європу через мішанину “угорсько-румунсько-словацько-словенсько-церковно-словянсько-українсько-русинсько-російсько-тарабарсько-якимись там ще” звуків, єдине призначення яких “пускання туману і забивання памороків” [43, с. 20]. Це настільки очевидно для літератора, що він з повним правом написав рядком нижче про “неіснуючу Центральну Європу, її фікційну спільність”, та уявив її як “рахманську конфедерацію, з підданими всіх на світі клаптикових монархій і містечкових республік” [43, с. 20].

За такими літературними формами очевидне одне – винести Центральну Європу за межі географії, політики і геополітики, повернути їй втрачене після 1989 р. відчуття простору свободи. Його Центральна Європа у “буферній зоні”, в “поруйнованому коридорі між Західною Європою та Східною” [43, с. 14]. Тарас

Прохасько вбачав у Центральній Європі останню територію, не підпорядковану всесильному і всюдисущому споживацтву.

Центральна Європа в українському вимірі опирається на австрійський міф, і, водночас, позбавлена сентиментів до Речі Посполитої. Саме завдяки Дунайській монархії, на думку Ю. Андруховича, у безмежному мовно-національному різноманітті світу було збережено український складник; у середині збереженої мови зберігся специфічний діалект; було обрано свободу і плюралізм; інакшість архітектури, і, нарешті – “вона відкрила для нас нові географічні можливості, навчивши дивитися на Захід з любов’ю до його ніжного смеркання” [43, с. 8].

Утім, навіть такий апологет центральноєвропейськості як Ю. Андрухович не стільки Україну відносив до Центральної Європи, як знаходив у Центральній Європі Галичину. Загалом, ідея Центральної Європи в українському варіанті більше нагадувала пошук галицької ідентичності. Що ж до українських європерспектив, то їх сенс для Ю. Андруховича розкривається у загадковому “ерц-гер-перц”: “у ньому – наша набута недорікуватість, фатальне тупцювання на порозі Європи з неспроможністю рушити далі і ввійти” [43, с. 9].

Як би ми не оцінювали центральноєвропейський дискурс, той факт, що Україна опинилася поза ним є свідченням іншого шляху України. Поки в 1990-х роках ми переймалися тим, що “Україна – не Росія”, наші західні сусіди активно опановували географію Європи. Бо, ще раз підкреслю, суперечки про Центральну Європу – це дискусії про Європу.

Спостереження за цими інтелектуальними дискусіями мимоволі ставить питання про місце України в цих іграх уяв. І тут так само не все очевидно. Бо Україні відводиться місце чи то в Центрально-Східній Європі, чи то в Східній. Так уявляють нас, питання ж у тому як себе уявляємо ми? Тому що питання про Центральну / Центрально-Східну / Східну Європу, це ще й питання про Україну, точніше – українців.

Центральноєвропейський дискурс виявився одним із найцікавіших інтелектуальних продуктів останньої чверті ХХ ст. Літератори не лише створили, але й змусили повірити в нього чималу кількість людей, а отже, довели його функціональність. Попри очевидну роль, яку він відіграв у перекодуванні ідентичності жителів регіону, він не позбавлений протиріч, а то й відвертих хиб. Хоча в статті вони не піддавалися детальному критичному прочитанню, це робилося, насамперед, через обсяг тексту та намагання розкрити позитивний потенціал центральноєвропейського дискурсу.

Річ у тому, що офіційно проголошений європейський вибір України потребує аналогічного дискурсу, здатного не просто вписати українську історію, культуру, ментальність в європейський контекст (це переважно внутрішнє завдання), але й переконати європейців у неповноті їх уявлень щодо себе без України. Я жодним чином не наполягаю на тому, що Україна будь-що має бути вписана в Центральну Європу. Очевидно радше протилежне – центральноєвропейський дискурс не здатний наблизити нас до Європи. І все ж, оцінюючи досвід центральноєвропейців, варто ще раз підкреслити необхідність створення власної візії, яка б чітко окреслила межі нашої європейськості.

Список використаних джерел

1. Шимов Я. Центральная Европа: небольшие народы в поисках “большой родины” / Ярослав Шимов. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/6/sh5.html>
2. Геффернен М. Значения Европы. География та геополітика / Майкл Геффернен. – К.: Дух і літера, 2011. – 464 с.
3. Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи просвітництва / Ларі Вульф. – К.: Критика, 2009. – 592 с.
4. Скарга Б. Межі історичності / Барбара Скарга. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 224 с.
5. Миллер А. Об истории концепции “Центральная Европа” / Алексей Миллер // Центральная Европа как исторический регион / ред. А. Миллера. – М., 1996. – С. 4–25.
6. Вуйчицький К. Ностальгія і політика. Есе про повернення до Центральної Європи / Казімеж Вуйчицький. – Брустури: Дискурсус,

2016. – 124 с. 7. *Кржжен Я.* Центральная Европа в европейском историко-географическом контексте / Ян Кржжен. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/6/kr4.html> 8. *Бойтар Э.* Пунктуальность восточноевропейца / Эндре Бойтар // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 337–341. 9. *Ебергардт П.* Центрально-Східна Європа: міф чи реальність? / Пйотр Ебергардт. – Режим доступу: http://postup.brama.com/001226/211_7_1.html 10. *Гнатюк О.* Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с. 11. *Сюч Е.* Три исторических региона Европы / Ено Сюч // Центральная Европа как исторический регион / ред. А. Миллера. – М., 1996. – С. 147–265. 12. *Тренчени Б.* К востоку от рая. Дебаты о Центральной Европе в современной Венгрии / Балаж Тренчени. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/6/tr8.html> 13. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму Бенедикт Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 272 с. 14. *Грицак Я.* Чого вчить о. Тішнер / Ярослав Грицак // Бонович В. Капелюх на воді. Розповіді про отця Тішнера: есеї. – К.: Грані-Т, 2013. – С. 7–23. Див. також: *Грицак Я.* Про минуле і майбутнє Центральної Європи / Ярослав Грицак, Роман Шпорлюк / У пошуках майбутнього часу: статті та есеї. – К.: Грані-Т, 2010. – С. 6–17. 15. *Миллер А.* Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России / Алексей Миллер. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html> 16. *Мілош Ч.* Родина Європа / Чеслав Мілош / Пер. з польської. – Львів: Літопис, 2007. – 390 с. 17. *Поліщук Н.* Інша Європа: дискурс ідентичності в есеїстичній прозі Чеслава Мілоша “Родина Європа” / Надія Поліщук // Київські полоністичні студії. – Т. XIX. – К.: Університет “Україна”. – С. 134–140. 18. *Кундера М.* Трагедія Центральної Європи / Мілан Кундера. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/nbtexts/kundera.htm> 19. *Донська А.* Політична обумовленість концепту Центральної Європи / А. Донська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2014. – Вип. 1. – С. 57–61. 20. *Желицьки Б.* Центральноевропейская ідентичність и Венгрия / Б. Желицьки // Центральная Европа в поисках новой региональной ідентичности / отв. ред. Ю. Новопашин. – М., 2000. – С. 60–79. 21. *Міхнік А.* У пошуках свободи. Есеї про історію та політику / Адам Міхнік. – К.: Дух і Літера, 2009. – 554 с. 22. *Гавел В.* Сила безсилюх / Вацлав Гавел. – К.: Чеська бібліотека”, 2016. – 142 с. 23. *Чоори Ш.* Контекст знайомих понять / Шандор Чоори // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 348–353. 24. *Жигал И.* Центральная Европа как пространство-фантом и травма / Иван Жигал. – Режим доступу: <https://noweteksty.com/2015/06/02/ivan-zhigal-centralna-avtora-kak-prostranstvo-i-trauma/> 25. *Шенкер А.* В скольких Европах мы живем? / Александр Шенкер. – Режим доступу: <http://novopol.org/ru/VJHrudfPib/V-SKOLKIH-EVROPAN-MY-ZhIVEM> 26. *Лиссабонская конференция по литературе.* Русские писатели и писатели Центральной Европы за круглым столом. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2006/5/se8.html> 27. *Віднянський С.* Слов’янські народи в європейському інтеграційному процесі / Степан Віднянський. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/slovjanski-narodi-v-jevropeiskomu-integracijnomu-p/> 28. *Режим доступу:* <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/deshcho-pro-slovjuansku-iednist> 29. *К читателям* // Центральная Европа в поисках новой региональной ідентичности / отв. ред. Ю. Новопашин. – М., 2000. – С. 3–5. 30. *Гавел В.* Прошу коротко. Розмова з Карелом Гвїждялою, примітки, документи / Вацлав Гавел. – К.: ПАІС, 2016. – 288 с. 31. *Новопашин Ю.* Новая региональная ідентичность центральноєвропейских стран (Вместо введения) / Юрий Новопашин // Центральная Европа в поисках новой региональной ідентичности / отв. ред. Ю. Новопашин. – М., 2000. – С. 6–35. 32. *Майорова О.* Приоритеты польской внешней политики в программах политических партий и обществе в целом // Центральная Европа в поисках новой региональной ідентичности / отв. ред. Ю. Новопашин. – М., 2000. – С. 80–107. 33. *Каганов Ю.* Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції / Юрій Каганов. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/kaganov.pdf 34. *Дебеляк А.* Неуловимые общие мечты. Опасности и ожидания европейской ідентичности / Алеш Дебеляк. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/debel6.html> 35. *Середа В.* Предисловие / Вячеслав Середа // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 7–14. 36. *Моя Європа.* Два есеї про найдивнішу частину світу Анджея Стасюка і Юрія Андруховича. – Львів: ВНТЛ – Класика, 2007. – 206 с. 37. *Роксандич Д.* “Європа громадян”, Срединя Европа и границы Европы / Д. Роксандич // Центральная Европа как исторический регион / ред. А. Миллера. – М., 1996. – С. 128–136. 38. *Эстергази П.* Постмодерное варварство или Европа без свойств / Петер Эстергази. // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 427–429. 39. *Рупник Ж.* Новая карьера Центральной Европы / Жак Рупник. – Режим доступу: <http://gefter.ru/archive/16273> 40. *Кені П.* Карнавал революції. Центральна

Європа 1989 року / Педрик Кені. – К.: Критика, 2006. – 472 с. 41. *Чушак Х.* Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989) / Христина Чушак. – Львів, 2011. – 302 с. 42. *Куронь Я.* Поляки та українці: важкий діалог / Яцек Куронь. – К.: Дух і Літера, 2012. – 264 с. 43. *Андрухович Ю.* Дезорієнтація на місцевості / Юрій Андрухович. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. – 128 с.

Ярослав Сэко

**ДИСКУРС ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ В ПУБЛИЦИСТИКЕ 1980-Х – НАЧАЛА
1990-Х ГОДОВ**

В статье сделана попытка проанализировать возникновение и основные этапы развития центральноевропейского дискурса в публицистике 1980–1990-х гг., раскрыть его влияние на интеллектуальную жизнь и формирование региональной идентичности.

Ключевые слова: центральноевропейский дискурс, Центральная Европа, идентичность, представления, антикоммунистические революции.

Yaroslav Seko

DISCOURSE OF CENTRAL EUROPE IN PUBLICISM OF 1980S – EARLY 1990S

The article attempts to analyze the origin and the milestones of the Central European discourse development in journalism of 1980–1990s, to reveal its impact on intellectual life and regional identity formation.

Key words: Central European discourse, Central Europe, identity, representation, anticommunist revolution.